

ГРУЗИНИ КРИМУ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Актуальність цього нарису зумовлена великою увагою у сучасній історіографії до історії національних громад, зокрема, й не чисельних. Висвітлюють цю тенденцію монографії про чехів, осетинів, литовців¹. Остання присвячена спеціально громаді Криму. Нашою метою є висвітлення основних етапів історії грузинів Криму, майже не досліджену ані фрагментарно, ані, особливо, комплексно². Головними джерелами для вивчення історії грузинів Криму у XX ст. є дані переписів населення, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Київ). Лише в архівних матеріалах можна знайти відомості про чисельність грузинів у Криму у советський період, адже в опублікованих реєстрах вони потрапляли у “глуху” категорію “інші національності”. Окрім цього, використані опубліковані актові матеріали, дані преси, мемуарні свідчення. Втім, доводиться констатувати, що джерельна база вивчення історії грузинів у Криму є вужчою, аніж грузинів Наддніпрянщини, Одеси, що, втім, зумовлено місцем грузинів у структурі населення Криму.

Головною передумовою появи грузинів у Криму було налагодження економічних та культурних взаємин між цією українською землею та Грузією. Ці відносини можна простежити ще з античних часів, про що свідчать літописні та археологічні дані³. У советський час зв'язки підтримували кримські та грузинські виноробы, лікарі. В останні десятиліття договір про побратимські відносини уклали Батумі, Боржомі та Ялта, Поті та Севастополь. Щодо культурної галузі, то найбільш символічно, що музику до пісні “Легендарный Севастополь”, що стала гімном міста, написав у 1954 р. грузинський композитор Вано Мураделі.

¹ А.И. Бузаров, *Осетины Украины*, Луганск 2010, 656 с.; С.А. Волкова, *Чехи на Півдні України (друга половина XIX-перша третина XX століття)*, за ред. А. А. Непомнячого, Сімферополь 2006, 160 с.; *Литовский след на Крымской земле*, сост. истор. ст. Г. Абрашквичене; под ред. В. М. Логинова, Сімферополь 2006, 256 с.

² *История міст і сіл Української РСР: В 26 т. Кримська область*, ред. кол. тому: Солодовник Л.Д. (гол. редкол.), Багров М.В. (заст. гол. редкол.), К. 1974, 833 с. (немає згадок про грузинів); *Герои боев за Крым*, сост. А.А. Казарян, Сімферополь 1972, 288 с.; *Лица Тавриды. Народы: Альбом*, Сімферополь; Севастополь 2012, 400 с.

³ В.В. Сознин, Г.Р. Цецхладзе, *Колхидские амфоры эллинистического периода в Херсонесе (к вопросу об экономических связях Колхиды и Херсонеса)*, ВДИ 2 (197) (1991) 61-66; М.Х. Сванидзе, *Грузия, страны Причерноморья и Восточной Европы в первой половине XVII века*, Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв., Москва 1979, с. 236-247.

Документи XVIII ст. зафіксували перебування грузинів у Криму в якості полонених та втікачів на території Запорізької Січі, куди вони часто тікали з Криму. У 1743 р. кримський хан стверджував, що бахчисарайський мешканець купив “Гюржі” (тобто грузина), але невільник утік на Січ. Козаки відмовилися видати втікача, як вони робили і у всіх подібних випадках. Таким чином, грузини залишалися в лавах козаків. Так, у 1755 р. козак-грузин разом з іншими запорожцями супроводжував до Перекопу російського посланця⁴.

Наприкінці XVIII ст. грузини мешкали у Криму в таких населених пунктах, як Абдал, Тав-Даір, Зуя, Бешутка в Центральному Криму, Какчіое, Султан-Сала - в районі Коктебельської бухти. У 1778-1779 роках уряд Російської імперії інспірував переселення звідси в Приазов'я християн, в основному греків і вірменів. Але серед них були і 218 грузинів. 28 липня 1778 р. кримські татари подали імператриці Єкатерині II “прохальну грамоту”, в якій скаржилися на відбирання в них полонених, зокрема, й грузинів.

Перші відносно точні відомості про загальну кількість і склад кримських грузинів містяться в матеріалах перепису населення Російської імперії 1897 р. У Сімферополі проживало 11 грузинів, у Керчі - 58, Севастополі - 125. У Херсонській губернії грузини мешкали виключно в Одесі, тоді як у Таврійській губернії вони мешкали в кількох містах. Загалом у Таврійській губернії перепис зафіксував 266 грузинів⁵.

За даними першого всесоюзного перепису населення 1926 року у Криму мешкало 182 грузини у місті (зокрема, 30 чоловіків і 26 жінок - у Сімферополі, у Севастополі - 98 чоловіків, 31 - жінок) і 19 - на селі, 88 - жінок у місті і 4 - на селі. При цьому в Севастополі проживали два чоловіки аджарці, зазначені в перепису окремо, як і мегрели (2 мегрели- чоловіки жили в Севастополі і 2 - в інших містах Криму). У Сімферополі проживали два грузинські євреї (1 чоловік та 1 жінка) і 3 чоловіки в Севастополі. Перепис 1939 р. зафіксував у Криму 509 грузинів, з яких 233 чоловіків і 161 жінок жили в містах⁶.

Спалахом грузинської присутності у Криму позначилась Друга світова війна. У виданих томах “Книги пам'яті України” нами зафіксовано 2330 грузинів, що у складі армії СРСР загинули у Криму. Звісно, значно більше їх воювало загалом у складі советської армії, зокрема, у складі

кількох грузинських дивізій. Особливо багато грузинських вояків воювали в Керчі. Серед зниклих без вісті Костянтин Миколайович Кікабідзе (1906— 1942) - батько співака та актора Вахтанга Кікабідзе. Серед загиблих не лише вояки та офіцери. Так, загинув кінооператор Володимир Васильович Кіласонідзе - старший военфельдшер Тіна Георгіївна Аладошвілі.

У боях особливо відзначились офіцер В. Дзабахідзе, кулеметник Г. Самхарадзе, контр-адмірала М. Джинчарадзе та С. Капанадзе, капітан першого рангу Я. Йоселіані, льотчики Ной Адамія та Давид Тавадзе, командир батальйону морської піхоти полковник А. Гегешідзе, розвідник Григорій Схулухія. У советському партизанському русі брали участь 134 грузини, що складало 3,6 % від загальної кількості партизанів (фактично, здебільшого це були диверсійні групи регулярної армії та НКВД). Зокрема, грузини були у складі членів загону в Аджимушкайських каменно-ламях поблизу Керчі⁷. Великої слави завдяки советській пропаганді набула підпільниця Зоя Рухадзе.

З іншого боку, героїчно проти советський військ воював грузинський батальйон “Бергманн” у складі Вермахту у 1943 р. Одним з його головних командирів був князь М. Дадіані⁸.

За переписом 1970 р. в УРСР мешкали 14650 грузинів (10431 чоловіків, 4219 жінок). З них у містах - 13395 (9545 чоловіків, 3850 жінок) і 1255 в селі (886 - чоловіків, 369 - жінок). У Кримській області проживало 1112 грузинів (742 чоловіків, 370 жінок, 1 грузинський єврей (чоловік). У містах проживали 914 грузинів (605 чоловіків, 309 жінок), у селах - 198 (162 чоловіки та 36 жінок)⁹. 539 називали грузинську мову мовою своєї національності, 566 - російську, 4 - українську, 1 - білоруську, 1 - гагаузьку, 1 - іншу. Вільно володіли другою мовою: 168 - своєї національності, 486 - російську, 27 - українську, 6 - іншу, 425 - не володіли другою мовою.

Серед чоловіків 442 називали грузинську мову рідною, 295 - російську, 2 - українську, 1 - білоруську, 1 - гагаузьку, 1 - іншу. Вільно другою мовою володіли - своєї національності 105,398 - російською, 12 - українською, 3 - іншою, 224 - не володіли другою мовою.

Серед жінок 97 називали рідною грузинську мову, 271 - російську, 2 - українську. 63 - вільно володіли грузинською мовою, 88 - російською, 15 - українською, 3 - іншою, 201 - не володіли другою мовою. 511 чоловіків і 168 жінок працювали в різних сферах господарства.

⁷ К. Пкитишвили, А. Матиашвили, Э. Купатадзе, *Героический подземный гарнизон, 1942-й год, Керчь-Аджимушкай*, Тбилиси 1985, 221 с.

⁸ Г. Мамуліа, *Грузинский легион в борьбе за свободу и независимость Грузии в годы Второй мировой войны*, Тбилиси 2007, 188 с.

⁹ ЦЦАВОУ, ф. Р-582, оп. 20, спр. 706.

⁴ Ф.П. Шевченко, *Грузини в войске Запорожском*, Из истории украино-грузинских связей, Тбилиси 1968, с. 46, 48.

⁵ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Таврическая губерния*, т. 41, 1904, с. 96.

⁶ *Всесоюзная перепись населения 1926 года*, Москва 1928-1929, т. 9-11, 14-17.

Збережені матеріали дають можливість поглянути на чисельність і склад грузинів у двох кримських містах: Керчі та Севастополі. Серед 127 608 жителів Керчі був 81 грузин - 62 чоловіків та 19 жінок. Серед чоловіків у різних сферах були зайняті 66 осіб, жінок - 12. Серед чоловіків 42 назвали рідною грузинську мову, але при цьому тільки 9 вільно володіли, 20 - російську (при цьому 41 вказали, що вільно нею володіють), 12 не володіли другою мовою. 3 жінки-грузинки вказали на грузинську мову як свою рідну, але при цьому 5 володіли нею вільно, 16 - російську, але лише 2 володіли нею вільно, 1 - українську, а 11 - не володіли другою мовою.

У Севастополі з 228 904 населення було 205 грузин: 119 чоловіків і 86 жінок. 128 з них працювали (77 чоловіків та 51 жінка). 88 з них вказали в якості рідної грузинську мову, 118 - російську. 49 вільно володіли мовою своєї національності, 85 - російською, 2 - українською, 69 - не володіли другою мовою. 64 чоловіків вказали своєю рідною грузинську мову, 56 - російську. Вільно грузинською володіли 32 людини, 61 - російською, 1 - іншою мовою, 26 - не володіли другою мовою. 24 жінок вказали рідною грузинську мову, 62 - російську. 17 - вільно володіли мовою своєї національності, 24 - російською, 2 - українською, 43 - не володіли другою мовою¹⁰.

Відповідно до останнього Всесоюзного перепису населення 1989 р., в Одеській області, переважно в Одесі, жили 2404 грузинів, Миколаївській - 707, Херсонській - 295. У Криму грузини склали лише 0,1 відсоток від загальної кількості населення.

Порівняно з даними останнього Всесоюзного перепису населення 1989 р., за даними першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. чисельність грузинського населення у Криму зросла: тут мешкало 1774 грузинів (5,19%) - у містах 1334 (790 чоловіків, 544 жінок), у селах - 440 (256 чоловіків, 184 - жінок). Серед городян 464 назвали рідною грузинську мову, 15 - українську, 845 - російську, 4 - іншу (чоловіки: 309 - грузинська, 8 - українська, 468 - російська, 2 - інша. Жінки: 155 - грузинська, 7 - українська, 377 - російська, 2 - інша). Також у місті жив один грузинський єврей, що визнавав рідною українську мову. У Севастополі перепис зафіксував 363 грузини - 217 чоловіків та 146 жінок. 99 з них назвали рідною грузинську мову, 1 - українську, 263 - російську (чоловіки: 60 - грузинська, 157 - російська; жінки: 39 - грузинська, 1 - українська, 106 - російська).

Серед селян 120 назвали рідною грузинську мову, українську - 10, російську - 308,1 - іншу. Серед чоловіків: 80 - грузинську, 2 - українську,

¹⁰ ЦДАВОУ, ф. Р-582, оп. 20, спр. 708, арк. 121, 128-130.

173 - російську, 1 - іншу. Серед жінок 40 назвали рідною грузинську мову, 8 - українську, 135 - російську, 1 - іншу. У селах проживав 1 грузинський єврей з українською мовою в якості рідною і одна грузинська єврейка, також з рідною українською мовою.

Також у Криму на 2001 р. грузини перебували у складі громадян інших держав та осіб без громадянства: 143 чоловіків (119 у містах (з них у Севастополі - 32 грузини і 17 грузинок) і 24 - у селах) і 104 жінки (84 - у містах, 20 - у селах).

Мали грузини яскравих особистостей у різних галузях. На російсько-імперському етапі це передусім адміністратори - князь Захарій Семенович Херхеулідзе (1797-1856) - градоначальник Керчі (1833-1850) та градоначальник Ялти у 1906-1916 роках Іван Антонович Думбадзе (1851-1916)¹¹. Перший з них залишився в історії як просвітник, вчений. Другий - здобув славу монархіста, чорносотенця, гонителя всіх опозиційних сил. До цих людей певною мірою дотичні військові. Генерал майор Микола Герсеванішвілі (Герсеванов) взяв участь у Кримській війні. Відзначився у боях, за що отримав високі нагороди. У 1907-1910 роках та 1910-1916 роках відповідно Керченською артилерією та Севастопольською фортецею керував генерал-майор Георгій Петрович Коркашвілі (1865-1916). Наприкінці XIX століття інженер Михайло Миколайович Герсеванішвілі (Герсеванов) (1830-1907) брав активну участь у будівництві портів у Керчі, Ялті, Феодосії¹².

Юнацтво поета та перекладача Георгія Аркадійовича Шенгелі (1894-1956) минуло у Керчі та Севастополі. У кримських газетах були видані його перші поезії. Вже у 1925 р. він читав курс історії російської літератури у сімферопольському Кримському педагогічному інституті¹³. У Ялті до середини XX ст. мешкали внучаті племінниці П. Багратіона Єлизавета та Віра Багратіон.

Багато грузинів перебували у складі офіцерів армії П. Врангеля у Криму у 1920 р.: Володимир Олександрович Амберсадзе, Георгій Бежанович Андгуладзе, Василь Миколайович Вашадзе, Прангістан Андрійович

¹¹ *И.А. Думбадзе (Некролог)*, Ялтинская жизнь, 4 октября 1916; Е.И. Попандуполо, *А. Думбадзе*, Ялтинская жизнь, 4 октября 1916.

¹² В.Р. Тогонидзе, *Выдающийся грузинский ученый М.Н. Герсеванов*, Вопросы истории естествознания и техники 20 (1966) 84-86; Я.О. Балашова-Сукач, *Роль М.М. Герсеванова в развитии гидротехники на Кавказе*, Вісник науки і техніки України. Серія: Історія науки і техніки 42 (948) (X. 2012) 3-9.

¹³ *Очерки белогвардейского тыла. Главы из романа-хроники Г.А. Шенгели "Чёрный погон"*, публ. А.В. Маньковского, Встречи с прошлым: Сб. материалов ЦГАЛИ СССР, вып. 7, Москва 1990, с. 122-156.

Габашвілі, Соломон Давидович Гегелашвілі, Опанас Федорович Намчевадзе, Давид Костянтинівич Гунцадзе, Олександр Петрович Піцхелаурі, Микола Шаншієвич Шаншіашвілі. Іраклій Дмитрович Макашвілі помер у Криму¹⁴.

Був пов'язаний Крим у російсько-імперський період і з долею видатних грузинських церковних ієрархів. Певний час на початку ХХ століття єпископ Кіріон служив у Херсонському Св. Володимира монастирі. Звідси він повернувся у Грузію, де згодом став першим патріархом Грузинської церкви. Давид Ілліч Абашидзе (1867-1942) з 1912 року і до завоювання Криму більшовиками був Таврійським архієпископом. У 1920-х роках проживав поблизу Феодосії, відвідував Сімферополь.

У часи СРСР грузини посіли не менш, а в дечому і більш помітне місце у потестарній структурі населення Криму. Передусім і хронологічно, і статусно, слід згадати Дмитра Іларіоновича Лордкіпанідзе (1896-1937) та Григорія Теофіловича Каранадзе (1902-1970). Перший у 1920-1930-х роках посідав ключові посади у структурі ЧК, був народним комісаром внутрішніх справ Кримської АССР. Його спадкоємцем був Г. Каранадзе - народний комісар внутрішніх справ Кримської АССР у 1938-1942 роках, у лютому-червні 1941 р. - нарком держбезпеки (у 1942 році евакуювався у Краснодар). Попри це, жертвами репресій виявились і деякі кримські грузини. У 1921 р. у Сімферополі заарештували кооператора з вищою юридичною освітою Євсевія Мілітоновича Лордкіпанідзе, але через 10 днів його звільнили. У 1925 р. за звинуваченням у переховуванні контрреволюційної Грузинської організації каральні органи заарештували братів, сімферопольських ввноторговців Купрашвілі - Корнелія Павловича та Сергія Павловича, їх заслали на 3 роки на Урал. У 1936 р. заарештували сімферопольського робітника Володимира Євстафійовича Телія. У 1922 р. був заарештований сімферопольський бухгалтер Георгій Самсонович Долідзе. Вже у таборі йому кілька разів додавали термін, допоки він не помер у 1940 р.¹⁵

Попри очевидну причетність до злочинів, Г. Каранадзе відзначився позитивним кроком. У березні 1942 р. він спрямував до Л. Берії записку, в якій застеріг від огульного переслідування кримських татар за колабораціонізм. Ця записка стала підґрунтям для постанови 18 листопада 1942 р. Кримського обласного комітету ВКП(б) “Об ошибках, допущенных в

¹⁴ Н.Г. Джавахишвили, *Грузины под российским флагом. (Грузинские военные и государственные деятели на службе России в 1703-1917 гг.)*, Тбилиси 2003, 207 с.

¹⁵ *Реабилитированные историей. Автономная республика Крым*, т. 3, с. 285, 354; *Реабилитированные историей. Автономная республика Крым*, т. 5, с. 292; *Реабилитированные историей. Автономная республика Крым*, т. 2, с. 264.

оценке отношения крымских татар к партизанам, про меры для ликвидации этих ошибок и усиления работы среди татарского населения”¹⁶.

У 1949-1973 роках керівником Кримської контори Держбанку СРСР був Георгій Володимирович Купрашвілі (1911-2006). У 1974-1993 роках керівником Кримської контори Держбанку СРСР (з 1991 р. - Кримське республіканське управління Національного банку України) був Шукрі Юсупович Цивадзе (1929—1994)¹⁷. У Феодосії з 1974 р. працював Георгій Миколайович Котрикадзе - заступник директора заводу “Строй- деталь”, а за 1986 р. - директор цього заводу.

Провідні позиції грузини здобули у виноробстві. Онука Лева Голіцина та Ніно Херхеулідзе - Тетяна Трубецька вийшла заміж за Олександра Петровича Глонті (1883-1939). У 1920-х- 1930-х роках А. Глонті керував Судацькою групою сільгоспів. Від 1960-х років виноробство у Криму розвивали брати Авідзба - Анатолій Мканович та Валіко Мканович.

У галузі науки працювали та працюють і зараз офтальмолог Нанулі Вікторівна Іванова, доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри офтальмології Кримського державного медичного університету ім. С.І. Георгієвського та доктор медичних наук, професор, Микола Миколайович Каладзе - завідувач кафедри педіатрії того ж університету. Підвалини педагогічної династії у часи СРСР заклав Петро Ісидорович Абрамшвілі - директор відділу народної освіти у Судаку, директор Судацької школи № 1.

Музична культура Криму невід’ємно пов’язана з постаттю почесного громадянина АРК та Ялти, Елгуджи Григоровича Кецуладзе (1937— 2011) - директора Ялтинського міського Будинку культури (1972-1980), головного адміністратора, завідувача виставкової частини, заступника директора Ялтинського відділення Кримської державної філармонії, а у 1995-2011 роках її директора. Він був організатором проукраїнських музичних фестивалів “Лесина осінь”, “Чарівне намисто”, присвячене 10-річчю незалежності України та 160-річчю першого видання “Кобзаря”.

У ті ж роки, що й Е. Кецуладзе, великого визнання здобув майстер-кераміст Мурат Семенович Сіхарулідзе, що з 1972 р. мешкає у Севастополі. Він є заслуженим художником України, кавалером багатьох нагород та звань.

¹⁶ *Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х - початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Збірник документів та матеріалів: у 2 ч., К. 2004, ч. 2, с. 265-266.*

¹⁷ В.А. Коломийцева, *Золотий век золотого тельця* [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.akbs.org.ua/881.html>; Крымские известия, 19 апреля 2006.

У сучасний період поряд з вже названими діячами советської доби, у Криму працювали представники нової генерації. Зокрема, ілюстратор Наталія Шалушвілі. Династію педагогів утворюють директор міського ліцею Судака, начальник відділу освіти Судацької міської Ради, Олександр Петрович Абрамшвілі та Наталя Олександрівна Абрамшвілі. Справу батька продовжує його син Георгій Кепуладзе, від 2012 року директор Ялтинського відділення Кримської філармонії.

Активні міжетнічні процеси впливали і на кримських грузинів, що відбулося у міжнаціональних шлюбах. Дружиною князя З. Херхеулідзе була Лідія Кушнікова. Засновником кримського виноробства був князь Лев Голіцин, який одружився з донькою З. Херхеулідзе. Г. Котрикадзе у 2011 р. відсвяткував 50 років шлюбу з Альбіною Яковлівною. Відомий кримський винороб, доктор технічних наук, професор, росіянка Олена Миколаївна Датунашвілі (у дівочтві Соколова) мала за чоловіка грузина.

До кінця ХХ ст. в нас немає відомостей про спроби національного єднання, консолідації грузинів Криму. Перші відомості маємо з кінця ХХ ст. У квітні 1990 - січні 1993 років тривав процес формування "Кримської грузинської громади", що і була офіційно зареєстрована 18 січня 1993 року в Сімферополі у складі 740 осіб. Її очолила лікар Ірма Сосівна Концурашвілі та заступник Манана Шіовна Концурашвілі (пізніше - голова) та заступник голови Гіві Давидович Гонадзе. Відділення громади діяли у Керчі (голова Сергій Сергійович Тавадзе), Феодосії (голова - Георгій Миколайович Котрикадзе) та ін. 14 червня 1995 року євпаторійські грузини зареєстрували організацію "Ертоба" (Єдність). Але найуспішніше діяла Керченська громада, що заснувала Дім грузинської діаспори, на землі якого у

2011 р. було зведено на пожертви керчан церкву Св. Ніно. Будівництво церкви благословив Патріарх Грузинської православної церкви Ілля II.

Певну роль у процесі консолідації кримських грузинів відіграло заснування премії ім. Ш. Цивадзе Асоціації національних товариств та громад народів Криму, Кримського республіканського фонду культури за внесок у розвиток грузинської культури у Криму. Її лауреатами є В. Перацце (1994), С. Тавадзе (1996), Е. Кепуладзе (1997), А. Цхвітаві (1999) та Г. Гонадзе (2000).

У 2002-2011 роках в Ялті існував потужний центр консолідації грузинів - Почесне консульство Грузії в Ялті на чолі з вже згаданим Е. Кепуладзе¹⁸. Досягненнями почесного консульства було відновлення регулярних

¹⁸ Крымские известия, 19 апреля 2006.

авіарейсів Сімферополь - Тбілісі, допомога в оформленні документів особам, які приїхали до України з Грузії, встановлення побратимства між Севастополем та Поті¹⁹.

Більшість грузинів Криму негативно сприйняли окупацію Криму Росією у 2014 р. Ці настрої відбив лист керівника грузинського євпаторійського товариства "Ертоба" Теймураз Дмитрович Данелія у березні 2014 р. Він закликав всіх грузинів Криму та всіх інших мешканців півострова бойкотувати незаконний антиконституційний референдум про приєднання до Росії, адже він не призведе до миру та процвітання, а є шляхом у прірву²⁰.

Важливим досягненням грузинів є існування у Криму грузинських місць пам'яті, що є неабияким чинником увиразнення ролі грузинів у місцевій історії та джерелом знань про грузинів у краєзнавстві, туризмі тощо. Процес називання вулиць іменами грузинських діячів веде початок ще з ХІХ ст., коли іменем З. Херхеулідзе було названо вулицю у Керчі. Тепер ця вулиця носить ім'я І. Айвазовського, але на вулиці встановлено меморіальну дошку, на якій зазначено попередню назву на честь грузинського градоначальника. У Сімферополі іменем З. Рухадзе названо вулицю. Тисячі грузинських вояків поховано у різних районах Криму. Найбільші меморіали-некрополі розташовані у селі Глазевка поблизу Керчі та Сапун-гора біля Балаклави та Севастополя. Тут встановлено спеціальні меморіальні пам'ятники грузинським воїнам, є їх фотографії. Найбільш величним є пам'ятник поблизу Сапун-гори, встановлений у 1961 р. (скульптор Т. Сіхарулідзе, архітектор А. Гокадзе). На широкій пірамідальній основі з сірого граніту височіє обеліск, облицьований жовтим туфом. Його низ прикрашений грузинським національним орнаментом. У підніжжя обеліску - бронзова фігура воїна-грузина з автоматом у руці. Обнажив голову, він у скорботі застиг над могилою своїх земляків. На гранях обеліску прикріплено мармурові меморіальні дошки з надписами російською та грузинською мовами: "Вічна пам'ять героям 414-ї Грузинської Анапської Червонознаменної стрілецької дивізії, що пали у боях за звільнення міста Севастополя 7-12 травня 1944 р." та слова великого грузинського поета Шота Руставелі: "Краще смерть зі славою, аніж безславних днів ганьба". Грузинські воїнські меморіали є місцем

¹⁹ Крымские известия, 21 декабря 2002; Крымская газета, 14 июня 2002; Крымская газета, 18 июня 2003.

²⁰ Грузины Крыма бойкотируют референдум имени Аксенова [Електронний ресурс], режим доступу: <http://uapress.mfo/ru/news/show/18675>.

паломництва грузинських делегацій, місцевих військових та моряків²¹. З іншого боку, у кримській пресі непоодинокими є повідомлення про вандалізм щодо грузинських пам'ятників та могил²². Не можна вважати випадковістю збільшення цих випадків у 2008-2009 роках. На початку XXI ст. встановлено пам'ятник княгині Анастасії Гагариній (Орбеліані) поблизу Алушти та меморіальну дошку Е. Кепуладзе.

Отже, незважаючи на малочисельність, грузини залишили відчутний слід в історії Криму, зокрема, в управлінсько-адміністративній галузі, медицині, виноробстві, мистецтві. Виразно виглядає грузинський слід у подіях Другої світової війни на території Криму. У новітній історії грузини Криму, як і в інших областях України, завжди були лояльними громадянами Української держави, її патріотами. Окупація Криму Росією принесла нові, складні, виклики грузинській громаді, які, сподіваємося, вона гідно витримає на шляху повернення півострова до складу України.

²¹ *Моряки-черноморцы возложили цветы к братским могилам грузинских и армянских воинов* [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.newsebastopol.com/> / news/ novosti_sevastopolya / Moryaki_chemomortsi_vozlogili_tsveti_k_bratskim_mogilam_gruzinskih_i_armyanskih_voinov.

²² *Памятники советским воинам в Симферополе превращены в свалки бутылок и шприцев* [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.Simferopol.org/modules/news/print.php?storyid=3164>.